

A vallásos eszmék és a teológiai tudomány fejlődésének főmozzanatai a XIX. század első felében.

Írta: V. B.

Theobald Ziegler jeles műve* több érdekes fejezetében figyelemmel kíséri a vallási mozgalmakat is s különösen a német protestánsizmus történetéből emeli ki azokat az eseményeket, melyek a XIX. század szellemének kialakulásában, tehát nemcsak az egyházi, hanem az egész társadalmi életben is, általános kulturhistóriai fontossággal bírnak.

A vallásos eszmék forrongása a XIX. században négy névhez van kötve. Ez a négy férfiú: Schleiermacher, Hegel, Strauss, Feuerbach.

Schleiermacher, a teológia terén a subjektivitizmus kezdeményezője s tanainak végső következményei főleg Feuerbach koncepciójában jutottak teljes kifejezésre. Szerinte a vallásban ép úgy, mint az erkölcsben az individualitásnak kell érvényt szerezni. A végtelennel, az abszolútummal szemben meg van bennünk az abszolúttól való függés érzete s ez az, ami a vallás alapja. A vallásos belsőség lép ezen tanban előtérbe, melynek társa az idealizmus az erkölcstanban is. Ez utóbbi téren főleg az által emelkedett kortársai fölé, hogy a függést és a szabadságot, Spinoza és Fichte ezen két ellentétes gondolatát sikerült többé-kevésbé kiegyenlíteni azon okoskodásával, hogy a függés mellett is minden embernek, mint az egész emberiség sajátos képviselőjének, jogában van magát a maga módja szerint megvalósítani.

Másképpen fog a vallás problémájának megoldásához Hegel. Elismeri a vallás nagy értékét s ezt műveiben is állandóan hirdeti. A vallás nála a filozófia és művészet mellett az abszolút szellem legmagasztosabb megnyilvánú-

* Die geistigen und socialen Strömungen Deutschlands im XIX. Jahrhundert.

lásának tekintendő. Az a terület ez, melyen a világ összes talányai megfejtésüket nyerik, ahol a mélyebbre hatoló gondolkodás által támasztott összes ellentmondások megoldhatók; az örök igazság és végtelen nyugalom birodalma s ezért minden nép méltó büszkeséggel és féltékenységgel őrizi a maga vallását.

Különösen hangsúlyozza, hogy az értelmes gondolkodásnak a vallási és teológiai téren is érvényesülnie kell, mert a vallás is az isteni szellem szülötte s mint ilyen a szellemiség bélyegét viseli magát. Ezen az alapon igyekezett Hegel a hitet és a tudást kibékíteni. Az volt meggyőződése, hogy a vallás tanai csak a filozófia szárnyain emelkedhetnek tiszta magaslatra s épen ezért ő filozófiai kutatás tárgyává tette a főbb dogmákat, többek közt a szentháromság tanát is. Minthogy azonban az Isten személyéről nem tudott biztos, csak ingadozó felvilágosítást adni és merő a halhatatlanság tanát is elmellőzte, azért vállalkozásának ez a része nem igen kedvezett azon feltevésnek, hogy az ész és vallás közti harmonia immár teljesen megvolna.

Hogy ez mennyire nem sikerült neki, arra mintegy feleletel adott Straussnak Jézus életéről szóló munkája. Strauss ezen művében teljesen emberi, természetes alapon igyekszik a Jézus személyiségéhez hozzáférközni. Érdekes lesz ezen racionális magyarázat némely részét bemutatni.

Strauss ezen művének főérdeme az, hogy külön választja a történelmi Jézust a mythikustól. A Jézus életére vonatkozó adatokat kritikai szemmel vizsgálva, arra a meggyőződésre jutott, hogy csak kevés az olyan adat, melyek a történelmi hitelesség bélyegét magukon hordják. Ami ezen kívül róla fennmaradt, az a korszellem fantáziájának csodás szüleménye, amit azonban elvetnünk nem szabad. Hogy a hagyomány ezen mythikus része is mennyire értékes s milyen szerves kiegészítése a Jézusról szóló tannak, azt mindenki beláthatja, aki Jézusban nemcsak *történelmi* személyt, hanem egy, a korszellemből kinőtt ideális alakot is felismer. Ezért szerinte a *csodatevő* Jézus megértésének kulcsa abban áll, hogy őt ne egy egyénnel, hanem egy reális, lélettől duzzadó ideának, eszmének tekintsük. Egy egyénben, egy istenemberben nem férnek össze azok a tulajdonságok, melyeket az egyház Jézusnak tulajdonított; csak az *«egész»* ideája érteti meg velünk a Krisztust. Az egész emberiség ideája az, ami az isteni és emberi természetet magában egyesítheti; ez az idea szülötte látható anyának és láthatatlan atyának: a természetnek és szellemnek s amennyiben a történelem folyamán a szellem mindinkább hatalmába keríti a ter-

mészetet, a látható anya: a természet, idővel a szellem tevékenységének tehetetlen anyagává válik. Csak az egyetemesnek ez az ideája bünnélküli, mert a bűn csak az egyeshez ragad, a fajban és annak történetében azonban nem található; csak az idea támad fel és megy a menyországba, amennyiben szellemiségének növekedése, mindinkább háttérbe szorítja természeti voltát s minthogy egyéniségének megszűntével végessége is megszűnik, mint világszellem egyesül az abszolútummal. Így Jézus természetfeletti születése, csodái, feltámadása és mennybemenetele örök igazságok, ámbár mint történeti tényekhez kétség fér hozzájuk, mert azok a tudósítások, amiket a kereszténység alapítói Jézusról adtak, a hit szülöttei, mytosok, szent mondák az őskeresztény ideának történelmi mezbe öltöztetett alakjai, a nemtudatosan alkotó fantáziának és a hívők lelki világának szülöttei.

Még el sem hallgattak a támadások, melyek Strauss munkája ellen zúdultak, midőn alig hat évvel reá (1841-ben) megjelent Feuerbachnak «A kereszténység lényegéről» szóló műve, mely az előbbinél még radikálisabb volt, mert hisz szerzője nem is teológus, hanem filozófus.

Ő is a hit és tudás problémájából indul ki s bámulattal tapasztalja, hogy a vallás mennyire ellentétben áll a tudományos, politikai és szociális élet minden áramlatával. Ennek okát abban látta, hogy elődei a vallásos élet igazi bázisát nem találták meg. Hegel nem hatolt a vallás mélyére; nála helyesebb úton jár Schlegelmacher, aki a vallásos élet lényegét a szubjektív érzés szülöttének tekintette ugyan, de ezen felfogásának végső konzekvenciáit levonni nem mertte. Ezt cselekszi meg Feuerbach nagy merészséggel. Miután rájut arra, hogy a vallás tisztán anthropologiai (lélektani, szellemtani) termék, ezen az alapon igyekszik a vallás összes problémáit megoldani. Szerinte az istenség lényege is emberi; *Isten nem egyéb, mint a mi lényünk legjavának projekciója*, az ember ideálja, kvintesszenciája, legmagasabb érzéseinek és gondolataink sinthetikus egysége s így objektíve semmi. Nem isten teremtette az embert, hanem fordítva. Ezen antropomorfisztikus felfogás, mint láthatjuk, teljes illuziónizmusra vezet a vallási élet terén.

Van Feuerbach teológiájának még egy más ethikai oldala is. Ennek lényege a következő. A vallás lényege az ember boldogság utáni törekvésén alapúl. Az egyes törekvései azonban találkoznak mások törekvéseivel s a kettő sokszor ellentétbe kerül. Hogy ez az ellentét elsimuljon, azért Feuerbach az altruizmus erkölestánának alapjára helyezkedik s így már pedzi az alapgondolatot, mely körül egy u. n. szociális erkölestán problémái sorakozhatnak.

Érdekes lesz rámutatnunk arra, hogy ugyanazon időben, mikor a protestáns teológia fokozatosan a legszélsőbb szubjektívizmus és rációnálizmus felé halad, a katolikus teológiai irodalom éppen fordítva teszi meg az utat, mely végső eredményében a liberális nemzeti katholicizmus megteremtésének gondolatával kezdődik, azonban — sajnos — az ultramontánizmus ortodoksziájával végződik. A német nemzeti vagyis «keresztény katolicizmus» egyik legfáradhatatlanabb bajnoka volt a konstanci Wessenberg. Róma befolyása azonban dezavualta még a porosz kormány előtt is a kiváló férfiut, akinek végtére a kormány pressziójára nyugalomba kellett mennie.

A teológiai irodalom azon irányának, mely hatalmas tudományos apparátussal szállott szembe a lábrakapott protestáns rációnálizmussal, egyik vezérférfia *Hermes* professzor volt. A hittudomány problémájának megfejtését ő is ott kezdte — s ez igen érdekes tünemény — ahol hírneves protestáns kortársai, t. i. a hit és tudás kibékítésén. Descartes befolyása alatt állva a skepsisen kezdte, de csak azért, hogy a kételkedés fölé emelkedve, Kant és Fichte hatása alatt álló ismeretelméletével megvesse egy keresztény katolikus teológia alapjait. Tanai gyorsan terjedtek s egész iskolája támadt (a hermesianusok). A pápa előtt azonban különösnek tűnt föl — és méltán — egy teológiai irányzat, mely a kételyből indul ki s a hitet az észről látszott függővé tenni s azért 1835-ben eltiltotta a Hermes-féle teológia tanítását. A porosz kormány semmit sem tett a már nagy számba szaporodott liberális papság védelmére s így Róma hatalma az egész vonalon érvényesült.

A katolikus teológia retrográd fejlődésének másik érdekes alakja *Möhler*, aki Hermessel ellentétben egész nagy tudományos készültségét Róma hatalmi törekvéseinek szolgálatba állította, ahelyett, hogy tovább munkált volna egy tisztább katholicizmus megteremtésén. Sikra száll a coelibatuss mellett, amit egy tudós katolikus bírálója is szemére vet és nagy merészségnek nevez. «Symbolik» című művében pedig szembeállítja a katholicizmust a protestantizmussal, természetesen az utóbbi hátrányára. E mű ellen szállott síkra *Baur*, a tübingeni protestáns teológiai iskola feje s kimutatta, hogy a Möhler által annyira lenézett protestantizmus sokkal szilárdabb alapokra épült, mint a katholicizmus. A «Symbolik» ismét felfrissítette azt a konfessziónális ellentétet, mely többé-kevésbé szunyadóban volt s lehet mondani, hogy Möhlernek éppen ezen műve egy új polemikus korszaknak kiinduló pontja volt Németországban, melynek következtében az ellentétek által támasztott úr folyton növekedik a mai napig.

A sorozatot azonban nem Möhler, hanem a müncheni Döllinger zárja be, aki a német ultramontanizmus egyik legekszonáltabb típusa, mint Heine megjegyezte:

Von den dunklen Männern allen
Wohl die dunkelste Person.

S még ez az ember sem tetszett Rómának, mert ellensége volt annak, hogy a jezsuitákat ismét befogadják Németországba. E miatt lassankint Döllinger is mindinkább elszakadt a növekedő ultramontán áramlattól.

Azaz eljárás, melyet a római egyház ezen kiváló német munkásaival szemben tanúsított, vetette meg alapját a német katolicizmus lassu, de állandó gyengülésének.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Kriza levelei Toldy Ferenchez. Alig olvastuk el a *Vadrózsák* második kiadásának (megj. 1911.) függelékéül kinyomtatott és addig ismeretlen leveleit Krizának, újabban megint kilencet publikál Hellebrant Árpád az Akadémiai Értesítő ez évi októberi füzetében. Azokból híres népdal- és népmesegyűjteményének sorsáról értesültünk; ezek az unitárius íróknak Toldy Ferenc irodalomtörténeti könyveibe jutásáról számolnak be. Mindkét levélcsoport nagyban hozzájárul Kriza szellemének helyes ismeréséhez.

A Toldyhoz küldött levelek nem nyilvánosság számára készültek. Egyházának sorsáért aggódva szorgoskodó szerény munkás értesítette általuk irodalomtörténetírássunk alapvetőjét az unitáriusok multjáról. Toldy hálás lehetett érettük, mert Kriza 1854. jún. 17-én kisleánya temetését követő napon így ír: „A tisztelt kegyed oly szives biztatásait nem tudom eléggé köszönni, — édes hazánk egyik leghatásosabb férfiától jönnek azok s akkor nem lehet, hogy reám, a csekélyek egyikére is hatással ne legyenek“. Máshol pedig: „amikor rapportban lehetek az irodalom embereivel, úgy esik nekem, mintha magasztos delejes álom lepne meg s feledném néhány szempillantig a hideg való sanyarú érintéseit“.

Akkor kezdődött alább ismertető levelezgetésük, amikor Toldy, mint a magyar irodalomtörténetnek a bpesti egyetemen magántanára, 1851-ben hozzálátott írott emlékeink gyűjtéséhez s ezek alapján szellemi életünk történetének megírásához. Első leveleiket nem ismerjük, aminthogy elkallódtak Toldynak Krizához küldött összes írásai is, 1853. jan. 4-ről való a legrégebb Kriza-levél s 1868. okt. 13-ról az utolsó. Küldőjük a közben eltelt 15 év alatt csodálatos buzgósággal értesíti Toldyt minden irodalmi ujságról. Úgy látszik, a szombatos költészetről kezdődött eszmecseréjük Krizának az Új Magyar Múzeum 1851—52. évfolyamában megjelent költeménye alapján. Az első ismert levélben — mely tehát már folytatás — Bogáthi Farkas és Tordai